

Eindrapportage

Handleiding brussenboekje voor leraren in het basisonderwijs

Student 1: Amber Schuitemaker – 23035978

Student 2: Noah León Diaz - 23065400

Student 3: Bobbi Beukers - 23038950

Student 4: Rozemarijn van Vlaardingen – 23128062

Student 5: Meike van der Knaap – 23072679

Student 6: Naomi Koen – 23009934

Student 7: Annika Hart – 23137517

Begeleiden van ernstig zieke kinderen

Pedagogiek VT Jaar 3

Opdracht 1: Handleiding voor het brussenboekje

Groep 3

Elke Fuchs

Studiejaar 2025/2026

Toetskans 1

17 april 2026

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoek voor de eindrapportage van de handleiding voor het gebruik van het brussenboekje, opgesteld voor het vak *Begeleiden van ernstige zieke kinderen* door Amber Schuitemaker, Noah León Diaz, Bobbi Beukers, Rozemarijn van Vlaardingen, Meike van der Knaap, Naomi Koen en Anika Hart. Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Netwerk Integrale Kindzorg Rijnland voor het keuzevak *Begeleiden van ernstige zieke kinderen* binnen de opleiding Pedagogiek aan De Haagse Hogeschool.

Het doel van dit onderzoek is het vergroten van de maatschappelijke bewustwording omtrent kinderen die opgroeien in een thuissituatie met een ernstig ziek broertje of zusje (brussen) binnen het basisonderwijs, en het verlagen van de drempel voor begeleiding van brussen en het gebruik van het brussenboekje door leerkrachten in de klas. In deze eindrapportage beschrijven wij hoe deze handleiding tot stand is gekomen, inclusief signalen en tips voor leraren die een brus in de klas hebben.

Voor het ontwerpen van de handleiding voor leerkrachten zijn wij gestart met een literatuur- en praktijkonderzoek, waarin wij beschikbare informatie, ervaringen en vragen rondom de ondersteuning van brussen in het basisonderwijs in kaart hebben gebracht. Daarnaast hebben wij interviews gehouden met basisscholen en rouwverwerkingstherapeuten. De verzamelde informatie is vervolgens gecombineerd met inzichten uit het literatuur- en praktijkonderzoek, met als doel een praktische handleiding voor leerkrachten te ontwikkelen waarmee zij in het werkveld aan de slag kunnen.

Wij willen de ervaringsdeskundigen en scholen bedanken voor hun medewerking en openheid tijdens dit onderzoek. In het bijzonder gaat onze dank uit naar Esmee Roskam en Fleur Reuser voor hun begeleiding en ondersteuning, waardoor wij dit adviesrapport hebben kunnen ontwikkelen.

Wij hopen dat deze eindrapportage en handleiding voor leerkrachten bijdraagt aan betere ondersteuning van brussen in het basisonderwijs en aan meer begrip voor hun situatie binnen het Nederlandse onderwijs.

Inhoud

Voorwoord	2
1. Inleiding	5
2. Aanleiding	6
3. Probleem oriëntatie	7
4. Taak en rol van de pedagoog	8
5. Hoofdvraag en deelvragen	9
5.1 Hoofdvraag vanuit organisatie	9
5.2 Deelvragen	9
6. Theoretisch kader	10
6.1 Welke signalen kun je zien bij brussen in de onderbouw?	11
6.1.1 Gedragmatige en lichamelijke signalen	11
6.1.2 Verklaring vanuit de ontwikkeling.....	11
6.1.3 Rollen en coping	11
6.1.4 Rouw en verwerking.....	12
6.1.5 Deelconclusie	12
6.2 Welke signalen kun je zien bij brussen in de middenbouw?.....	12
6.2.1 Gedragmatige en lichamelijke signalen	12
6.2.2 Emotionele signalen	13
6.2.3 Sociale en schoolsituatie	13
6.2.4 Rollen en coping	13
6.2.5 Deelconclusie	13
6.3 Welke signalen kun je zien bij brussen in de bovenbouw?.....	13
6.3.1 Gedragmatige en schoolse signalen	14
6.3.2 Sociale signalen.....	14
6.3.3 Lichamelijke signalen	14
6.3.4 Deelconclusie	14
6.4 Hoe kan de leerkracht gebruik maken van het 'brussenboekje'?	15
6.4.1 De rol van de leerkracht	15
6.4.2 Werkwijze bij het inzetten van het brussenboekje	15

6.4.3 Het brussenboekje in de onderbouw	15
6.4.4 Het brussenboekje in de middenbouw	16
6.4.5 Het brussenboekje in de bovenbouw	17
6.4.6 Toestemming vanuit ouders	18
7. Welke tips zijn er voor leerkrachten in de omgang met brussen?	19
7.1 Tips bij de onderbouw	19
7.2 Tips bij de middenbouw.....	19
7.3 Tips bij de bovenbouw.....	20
7.4 Deelconclusie	20
8. Conclusie en aanbevelingen.....	20
Literatuurlijst	22
Bijlagen.....	25
Bijlage A: Interview rouw- en verlies therapeute Annette de Boo	25
Bijlage B: Interview leerkracht	26
Bijlage C: Feedback opdrachtgever Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg.....	27
Bijlage D: Eindproduct.....	30

1. Inleiding

Voor dit verslag gaan wij aan de slag met een hoofdvraag van het Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg. Dit kenniscentrum is het landelijke expertisepunt in Nederland voor alle vragen rondom palliatieve zorg voor kinderen. Kinderpalliatieve zorg richt zich op kinderen met ernstige, levensbedreigende of levensduur verkortende aandoeningen, met als doel de kwaliteit van leven van het kind én het gezin te verbeteren.

Wanneer een kind in een gezin ernstig ziek is, heeft dit invloed op het hele gezin en dus ook op de broers en zussen van het zieke kind. Deze zogenoemde 'brussen' krijgen vaak te maken met veranderingen in de gezinssituatie, zoals ziekenhuisbezoeken en onzekerheid over de gezondheid van hun broer of zus. Sommige brussen voelen zich verantwoordelijk voor hun ouders of het zieke kind, of houden hun eigen zorgen voor zich om hun ouders niet extra te belasten. Hierdoor kunnen hun eigen gevoelens en behoeften minder zichtbaar worden, terwijl ook zij ondersteuning nodig hebben (Boom et al., 2025).

Om brussen beter te ondersteunen is het *brussenboekje* ontwikkeld: een werkboek waarin kinderen via tekeningen, opdrachten en korte schrijfmomenten hun ervaringen en emoties kunnen verkennen. Voor leerkrachten biedt het boekje een laagdrempelige manier om zicht te krijgen op wat er bij een brus speelt en om het gesprek op een veilige manier te openen. Naast dit werkboek bestaan aanvullende hulpmiddelen, zoals de Brussengame *Broedels*, waarin kinderen personages ontmoeten die vergelijkbare situaties meemaken en waarin thema's als spanning, onzekerheid en veerkracht op speelse wijze worden verkend.

Dit verslag beschrijft het onderzoek dat is uitgevoerd om een praktische handleiding te ontwikkelen voor leerkrachten in het basisonderwijs. De handleiding ondersteunt hen bij het herkennen van signalen van brussen, het inzetten van het brussenboekje en het bieden van passende begeleiding in de klas.

2. Aanleiding

Binnen het Nationaal Programma Palliatieve Zorg II (NPZ II) is het vergroten van maatschappelijke bewustwording rondom Kinderpalliatieve zorg een belangrijk doel. Het Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg signaleert dat in deze bewustwording niet alleen aandacht moet uitgaan naar het zieke kind, maar ook naar de broers en zussen die met dezelfde situatie opgroeien. Uit gesprekken met ervaringsouders blijkt dat zij op basisscholen meer begrip, herkenning en ondersteuning voor brussen wensen. Wanneer leerkrachten en klasgenoten beter begrijpen wat een brus doormaakt, draagt dit bij aan het welzijn van het kind en indirect ook aan de draagkracht van het gezin.

De basisschool vormt voor brussen een belangrijke omgeving. Het is een plek waar het dagelijkse leven doorgaat en waar zij tijd doorbrengen met leeftijdsgenoten. Tegelijkertijd kan de thuissituatie invloed hebben op hun functioneren op school. Zorgen over een zieke broer of zus kunnen leiden tot vermoeidheid, concentratieproblemen of gedragsveranderingen, zoals teruggetrokkenheid, prikkelbaarheid of boosheid. Omdat leerkrachten en klasgenoten niet altijd weten wat er thuis speelt of hoe zij hiermee om kunnen gaan, kunnen brussen zich onzichtbaar, eenzaam of overbelast voelen (Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg, z.d.).

Leerkrachten geven aan dat zij niet altijd weten welke signalen kunnen wijzen op emotionele belasting bij brussen. Daarnaast is het voor hen niet altijd duidelijk hoe zij hulpmiddelen zoals het brussenboekje effectief kunnen inzetten. Hierdoor bestaat er behoefte aan praktische, toegankelijke handvatten die leerkrachten ondersteunen in het herkennen van signalen en het begeleiden van brussen in de klas.

Dit project richt zich daarom op het ontwikkelen van een handleiding die leerkrachten inzicht geeft in herkenbare signalen bij brussen en concrete aanwijzingen biedt voor het gebruik van het brussenboekje. Het doel is om leerkrachten te ondersteunen in het creëren van een veilige, begripvolle en sensitieve leeromgeving voor kinderen die opgroeien met een ernstig ziek broertje of zusje.

3. Probleem oriëntatie

Wanneer een kind in een gezin ernstig of levensbedreigend ziek is, verandert de dynamiek binnen het gezin. De zorg voor het zieke kind vraagt veel tijd, aandacht en energie van ouders, waardoor brussen soms minder aandacht krijgen dan voorheen. Zij kunnen zich verantwoordelijk voelen, zich aanpassen aan de nieuwe situatie of hun eigen gevoelens wegstoppen.

De impact van de thuissituatie is ook zichtbaar op school. Brussen kunnen moeite hebben met concentreren, sneller vermoeid zijn of gedragsveranderingen laten zien, zoals teruggetrokkenheid, prikkelbaarheid of boosheid. Omdat leerkrachten en klasgenoten niet altijd op de hoogte zijn van de thuissituatie, worden deze signalen niet altijd herkend als mogelijke uitingen van stress, spanning of rouw. Hierdoor kunnen brussen zich onzichtbaar, eenzaam of onvoldoende begrepen voelen, wat hun welzijn en school functioneren verder kan beïnvloeden.

Hoewel er hulpmiddelen bestaan, zoals het brussenboekje en de Brussengame *Broedels*, ontbreekt het aan een duidelijke en toegankelijke handleiding voor leerkrachten om deze middelen effectief in te zetten. Leerkrachten geven aan behoefte te hebben aan concrete handvatten om signalen van overbelasting te herkennen, het gesprek met brussen op een sensitieve manier te voeren en het brussenboekje op een passende manier te gebruiken binnen de klascontext. Door het ontbreken van deze ondersteuning blijven de gevoelens en behoeften van brussen soms onopgemerkt, terwijl tijdige en passende begeleiding essentieel is voor hun sociaal-emotionele ontwikkeling.

De centrale vraag binnen dit onderzoek luidt daarom:

Wat helpt brussen om meer begrip en ondersteuning te krijgen in de basisschoolklas van klasgenoten en leerkrachten, met betrekking tot hun thuissituatie waarin zij te maken hebben met een ernstig ziek broertje of zusje?

Om deze vraag te beantwoorden, wordt in het vervolg van dit verslag onderzocht welke behoeften brussen hebben, welke signalen zij laten zien in verschillende leeftijdsgroepen en welke rol leerkrachten kunnen spelen in het bieden van passende ondersteuning. Op basis hiervan zijn deelvragen opgesteld die richting geven aan het theoretisch kader en de ontwikkeling van het eindproduct.

4. Taak en rol van de pedagoog

Binnen het Netwerk Integrale Kindzorg (NIK) Rijnland heeft de pedagoog een belangrijke rol in het ondersteunen van kinderen die opgroeien met een ernstig ziek broertje of zusje. De pedagoog signaleert mogelijke overbelasting bij brussen door observatie, gesprekken en samenwerking met ouders en school. Dit sluit aan bij de bredere taak van pedagogen om de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen te bewaken en tijdig in te grijpen wanneer stress of spanning zichtbaar wordt (Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018).

Daarnaast begeleidt de pedagoog kinderen bij het begrijpen en verwerken van de thuissituatie, bijvoorbeeld via spel, gesprekken of psycho-educatie. Hierbij wordt aangesloten bij de ontwikkelingsfase van het kind, zoals ook wordt benadrukt in richtlijnen rondom Kinderpalliatieve zorg (Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg, z.d.).

Een derde taak is het adviseren van leerkrachten. Veel leerkrachten geven aan dat zij onvoldoende kennis hebben over de impact van een ernstig ziek kind binnen het gezin en dat zij niet altijd weten hoe zij brussen kunnen ondersteunen. De pedagoog biedt daarom uitleg over signalen, begeleidingsmogelijkheden en het gebruik van hulpmiddelen zoals het brussenboekje. Door deze expertise in te brengen binnen het onderwijs en samen te werken met zorgprofessionals, draagt de pedagoog bij aan een veilige, sensitieve en stabiele omgeving voor brussen, zowel thuis als op school (Boom et al., 2025).

5. Hoofdvraag en deelvragen

Uit gesprekken met ervaringsouders blijkt dat brussen zich op de basisschool regelmatig onvoldoende gezien en begrepen voelen. Leerkrachten en klasgenoten weten niet altijd wat er thuis speelt of hoe zij passend kunnen reageren op signalen van spanning, verdriet of overbelasting. Hierdoor kunnen brussen zich onzichtbaar, eenzaam of verantwoordelijk voelen, terwijl zij juist behoefte hebben aan erkenning, veiligheid en ondersteuning. Het Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg heeft daarom het initiatief genomen om meer kennis te verzamelen over de positie van brussen in het basisonderwijs en om leerkrachten te ondersteunen in hun pedagogische rol.

Om richting te geven aan dit onderzoek is een centrale vraag opgesteld, aangeleverd door Het Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg. Deze vraag vormt de basis voor het theoretisch kader, de analyse en de ontwikkeling van het eindproduct.

5.1 Hoofdvraag vanuit organisatie

- **Wat helpt brussen om meer begrip en ondersteuning te krijgen in de (basisschool)klas van klasgenoten en leraren, met betrekking tot hun thuissituaties waarin zij te maken hebben met ernstig zieke broertjes of zusjes.**

Deze vraag richt zich op zowel het herkennen van signalen als het bieden van passende begeleiding binnen de schoolcontext. De vraag sluit aan bij de behoefte van leerkrachten aan concrete handvatten om brussen te ondersteunen.

5.2 Deelvragen

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. **Welke signalen kun je zien bij brussen in de onderbouw?**
2. **Welke signalen kun je zien bij brussen in de middenbouw?**
3. **Welke signalen kun je zien bij brussen in de bovenbouw?**
4. **Hoe kan de leerkracht gebruik maken van het ‘brussenboekje’?**
5. **Welke tips zijn er voor leerkrachten in de omgang met brussen?**

Deze deelvragen structureren het theoretisch kader en vormen de basis voor de inhoudelijke keuzes in het eindproduct: een praktische handleiding voor leerkrachten.

6. Theoretisch kader

In Nederland worden jaarlijks ongeveer 1,5 miljoen kinderen in het ziekenhuis behandeld en leven 500.000 kinderen met een chronische ziekte. Ongeveer 6,5% van de kinderen in Nederland groeit op met een broer of zus die ziek is. Deze groep 'brussen' vormt een specifieke en vaak kwetsbare doelgroep binnen gezinnen waar langdurige of intensieve zorg nodig is.

Wanneer één kind binnen het gezin ernstig of chronisch ziek is, verschuift de aandacht van ouders begrijpelijkerwijs naar het zieke kind. Hierdoor kunnen brussen in een complexe positie terechtkomen. Zij worden geconfronteerd met veranderingen in de gezinssituatie, zoals medische zorg, ziekenhuisbezoeken, onvoorspelbaarheid en emotionele spanning. Dit heeft invloed op hun dagelijkse leven, hun sociaal-emotionele ontwikkeling en hun gevoel van veiligheid en stabiliteit.

De term *brussen* verwijst naar broers en zussen van een kind met een chronische ziekte, beperking of ernstige acute aandoening. Dit omvat biologische broers en zussen, maar ook half-, stief- en pleegbroers en -zussen (Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018). Hoewel zij zelf niet ziek zijn, ervaren zij vaak wel de gevolgen van de ziekte binnen het gezin.

Voor brussen is het essentieel dat zij zich gezien, gehoord en gesteund voelen. Een sensitieve volwassene die actief luistert en ruimte biedt voor emoties kan hierin een groot verschil maken. Ook leerkrachten spelen een belangrijke rol: zij zien het kind dagelijks, kunnen signalen van overbelasting herkennen en kunnen een veilige plek bieden waar het kind zichzelf kan zijn (Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg, z.d.).

Het theoretisch kader dat volgt, gaat dieper in op de signalen die brussen kunnen laten zien in verschillende leeftijdsgroepen, de ontwikkelingspsychologische verklaringen hiervoor en de rol van hulpmiddelen zoals het brussenboekje in het ondersteunen van deze kinderen.

6.1 Welke signalen kun je zien bij brussen in de onderbouw?

Brussen in de onderbouw groeien op in een kwetsbare positie binnen het gezin, waarin veel aandacht uitgaat naar het zieke kind. Hierdoor worden zij al op jonge leeftijd geconfronteerd met medische situaties en spanningen binnen het gezin, terwijl zij vaak minder individuele aandacht ontvangen. Dit kan invloed hebben op hun ontwikkeling en leidt regelmatig tot verschillende signalen van emotionele belasting (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, z.d.). Onderzoek laat zien dat brussen een verhoogd risico hebben op emotionele en gedragsproblemen en gevoelens kunnen ervaren zoals angst, verdriet, boosheid en jaloezie (Tsuchiya & Sato, 2026).

6.1.1 Gedragmatige en lichamelijke signalen

Jonge kinderen kunnen hun gevoelens en gedachten nog niet goed onder woorden brengen. Hierdoor uiten zij spanning en emoties vaak via gedrag. In de klas kan dit zichtbaar worden in boosheid, prikkelbaarheid, huilen of zich vastklampen aan de leerkracht. Ook kunnen kinderen lichamelijke klachten ontwikkelen, zoals buikpijn (persoonlijke communicatie, A. de Boo; zie bijlage 1).

Daarnaast blijkt dat stress in gezinnen met een ernstig ziek kind kan leiden tot negatieve emotionele reacties en gedragsveranderingen bij jonge kinderen. Hierbij kan gedacht worden aan intensere en frequentere negatieve emoties, zoals verdriet, angst en prikkelbaarheid, maar ook aan onrustiger gedrag in vergelijking met leeftijdsgenoten (Walper, Ulrich, & Kindler, 2023). In sommige gevallen kan stress leiden tot regressie in gedrag, zoals zindelijkheidsproblemen of het vertonen van jonger gedrag (Van der Ploeg, 2013).

6.1.2 Verklaring vanuit de ontwikkeling

Kinderen in de onderbouw leren vooral door doen en nadoen en begrijpen vaak nog niet volledig wat er gebeurt, waardoor alleen uitleg over ziekte meestal niet genoeg is. Hun manier van denken is concreet en intuïtief, waardoor abstracte situaties en complexe gevoelens moeilijk te begrijpen zijn (McLeod, 2024). Volgens Piaget bevinden zij zich in de preoperationele fase, waarin zij egocentrisch denken en de wereld vanuit hun eigen perspectief ervaren. Hierdoor hebben zij moeite om zich in te leven in anderen en kunnen zij situaties op zichzelf betrekken (Cognitieve ontwikkeling, z.d.).

Dit kan ertoe leiden dat kinderen door zogenoemd magisch denken geloven dat hun eigen gedrag invloed heeft op de ziekte van hun broer of zus, wat schuldgevoelens kan veroorzaken (Feijen, 2005). Tegelijkertijd kunnen brussen in hun ontwikkeling juist verder zijn op sociaal-emotioneel gebied, bijvoorbeeld door een zorgende houding, alertheid op signalen van anderen en het wegcijferen van zichzelf (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, z.d.).

6.1.3 Rollen en coping

Brussen kunnen verschillende rollen aannemen in reactie op de thuissituatie. Zo komt bij jonge kinderen vaak de rol van 'de clown' voor, waarbij het kind probeert spanning te doorbreken door grappig of druk gedrag te vertonen. Vaak worden deze kinderen tijdens het proces tot volwassenheid hyperactief en hebben ze moeite met het tonen van gevoelens. Andere rollen zijn die van de 'held', waarbij het kind taken van ouders overneemt, de

‘aanpasser’, die problemen negeert en zich terugtrekt, de ‘hulpverlener’, die probeert de situatie te verbeteren, en het ‘zwarte schaap’, dat zich in de steek gelaten voelt en dit uit in probleemgedrag (Van Eck & Mulder, 2012).

6.1.4 Rouw en verwerking

Brussen maken niet alleen een rouwproces door wanneer een kind overlijdt, maar ook wanneer een kind ziek wordt. Jonge kinderen begrijpen onderwerpen zoals ziekte en dood nog niet volledig en verwerken deze ervaringen op een andere manier dan volwassenen (Stroebe et al., 2001). Door magisch denken kunnen zij schuldgevoelens ontwikkelen (Feijen, 2005). Daarnaast wisselen rouw en spel elkaar vaak af (Richard, 2025). Kinderen zoeken nabijheid bij ouders bij stress en verlies (Stroebe, Schut, Stroebe, & Van den Bout, 2001). Omdat zij gevoelens nog moeilijk kunnen verwoorden, uit dit zich vaak via gedrag of symbolische manieren (Stroebe, Hansson, Stroebe & Schut, 2001).

6.1.5 Deelconclusie

Kortom laten brussen in de onderbouw signalen zien op gedragsmatig, emotioneel en lichamelijk niveau. Omdat zij hun gevoelens nog niet goed verbaal kunnen uiten, komen deze signalen vaak indirect tot uiting in gedrag en lichamelijke klachten. Voor leerkrachten is het daarom belangrijk om deze signalen te herkennen en te begrijpen als mogelijke uitingen van onderliggende stress, verdriet of onzekerheid.

6.2 Welke signalen kun je zien bij brussen in de middenbouw?

Brussen vormen een kwetsbare groep binnen het gezinssysteem. Wanneer een kind ziek is, heeft dit niet alleen impact op het zieke kind en de ouders, maar ook op de gezonde broers en zussen. In de middenbouwleeftijd (6–9 jaar) bevinden kinderen zich in een ontwikkelingsfase waarin zij steeds beter begrijpen wat een ziekte inhoudt. Tegelijkertijd kunnen zij de emoties die hierbij komen kijken nog moeilijk uiten, waardoor signalen van stress en belasting zich op verschillende manieren kunnen uiten.

Volgens Vervaeke (2014) maken kinderen in deze leeftijd de overgang van de preoperationele naar de concreet-operationele fase. Volgens de ontwikkelingsstadia van Piaget betekent dit dat zij de wereld steeds beter leren begrijpen en logisch leren denken. Zij ontdekken het verschil tussen leven en dood en gaan categorieën gebruiken om grip te krijgen op hun omgeving. Toch kunnen kinderen nog egocentrisch denken, waardoor zij de ziekte op zichzelf kunnen betrekken en denken dat zij hier (deels) verantwoordelijk voor zijn.

Hoewel middenbouwleerlingen dus meer begrip hebben van ziekte en dood, blijven zij moeite houden met het uiten van complexe emoties. Onderzoek laat zien dat brussen vaker angstige en depressieve gevoelens ervaren dan hun leeftijdsgenoten (Joosten et al., 2019). Deze emoties komen niet altijd direct naar voren in woorden, maar worden vaak zichtbaar in gedrag.

6.2.1 Gedragsmatige en lichamelijke signalen

Omdat kinderen hun emoties nog niet goed verbaal kunnen uiten, laten zij deze vaak zien in hun gedrag. Dit kan zich uiten in teruggetrokken gedrag, regressie, lichamelijke klachten of juist opstandig gedrag. Deze gedragingen hangen vaak samen met onderliggende stress of overbelasting (Nederlands Jeugdinstituut, z.d.).

Daarnaast kunnen kinderen spanning lichamelijk uiten. Signalen hiervan zijn onder andere buikpijn, hoofdpijn, vermoeidheid en slaapproblemen (Regelhulp, z.d.). Ook kan er sprake

zijn van overaangepast gedrag, waarbij het kind zich verantwoordelijk voelt en gedrag laat zien dat niet passend is bij de leeftijd, zoals een grote alertheid, zichzelf wegcijferen en een zorgende houding.

6.2.2 Emotionele signalen

Naast gedragsmatige signalen kunnen ook verschillende emotionele signalen zichtbaar zijn. Kinderen kunnen gevoelens ervaren zoals verdriet, somberheid, schuldgevoel en jaloezie richting het zieke kind. Schuldgevoelens kunnen ontstaan doordat het kind zich afvraagt waarom hij of zij gezond is en de ander niet. Daarnaast kunnen tegenstrijdige gevoelens voorkomen, waarbij liefde en boosheid tegelijkertijd aanwezig zijn (A. van Dijken, persoonlijke communicatie, 20 maart 2026).

6.2.3 Sociale en schoolsituatie

Brussen kunnen zich ook sociaal-emotioneel anders gedragen dan leeftijdsgenoten. Zij zien dat andere kinderen in een andere gezinssituatie opgroeien, wat kan leiden tot gevoelens van eenzaamheid. Zowel internaliserend gedrag (zoals terugtrekken) als externaliserend gedrag (zoals boos of opstandig gedrag) kan voorkomen (Regelhulp, z.d.).

In de klas bestaat het risico dat deze kinderen over het hoofd worden gezien. Kinderen die stil en aangepast gedrag vertonen vallen minder op, terwijl boos of opstandig gedrag niet altijd wordt herkend als een signaal van onderliggende problematiek (A. de Boo, persoonlijke communicatie, 3 april 2026).

6.2.4 Rollen en coping

Ook brussen in de middenbouw kunnen verschillende rollen aannemen om met de situatie om te gaan. Zo kunnen zij zich ontwikkelen tot de clown, de aanpasser, de zondebok, de hulpverlener, het 'perfecte kind' of het zwarte schaap. Deze rollen kunnen per situatie verschillen en in elkaar overlopen. Een kind kan bijvoorbeeld op school de rol van clown aannemen, terwijl het thuis juist het 'perfecte kind' probeert te zijn (A. van Dijken, persoonlijke communicatie, 20 maart 2026).

6.2.5 Deelconclusie

Al met al laten brussen in de middenbouw signalen zien op gedragsmatig, emotioneel, sociaal en lichamelijk niveau. Hoewel zij ziekte en de thuissituatie beter beginnen te begrijpen, hebben zij nog moeite met het uiten van complexe gevoelens. Hierdoor komen spanningen vaak indirect tot uiting in gedrag, zoals terugtrekking, opstandig gedrag of lichamelijke klachten. Daarnaast kunnen gevoelens zoals schuld, jaloezie en eenzaamheid een rol spelen. Voor leerkrachten is het daarom belangrijk om deze signalen te herkennen en te begrijpen als mogelijke uitingen van onderliggende stress en overbelasting, zodat passende ondersteuning geboden kan worden.

6.3 Welke signalen kun je zien bij brussen in de bovenbouw?

De bovenbouwleeftijd ligt ongeveer tussen de 9 en 12 jaar. In deze fase krijgen kinderen te maken met belangrijke ontwikkelingen, zoals de overgang naar de middelbare school. Dit brengt vragen en onzekerheden met zich mee, bijvoorbeeld over schoolkeuze, sociale contacten en de nieuwe omgeving. Voor brussen komen hier vaak extra zorgen bij, doordat zij naast hun eigen ontwikkeling ook belast worden door de situatie rondom hun zieke broer of zus.

In deze leeftijdsfase nemen brussen vaak al meer praktische zorgtaken op zich. Zo kunnen zij bijvoorbeeld oppassen op het zieke kind, meegaan naar het ziekenhuis of helpen bij dagelijkse handelingen (Regelhulp, z.d.). Deze extra verantwoordelijkheden kunnen zorgen voor een verhoogde belasting. Tegelijkertijd worden kinderen zich in deze fase steeds bewuster van het verschil tussen hun thuissituatie en die van leeftijdsgenoten, wat gevoelens van verdriet, frustratie of onbegrip kan oproepen.

6.3.1 Gedragmatige en schoolse signalen

De combinatie van schooldruk en de thuissituatie kan zichtbaar worden in het functioneren op school. Zo kan het voorkomen dat een kind minder goed presteert dan voorheen, moeite heeft met concentreren of vaker afwezig en afgeleid is. Dit kan samenhangen met zorgen over de thuissituatie of een gebrek aan rust en aandacht (Regelhulp, z.d.).

Daarnaast kunnen veranderingen in gedrag zichtbaar zijn, zoals terugtrekking of juist sneller geïrriteerd of opstandig gedrag. Deze gedragingen kunnen wijzen op onderliggende spanning of overbelasting (Regelhulp, z.d.).

6.3.2 Sociale signalen

Ook op sociaal gebied kunnen signalen zichtbaar worden. Brussen kunnen meer moeite krijgen met het aangaan of onderhouden van contacten met leeftijdsgenoten. Zij kunnen zich terugtrekken of zich juist sneller in conflicten begeven. Het besef dat hun thuissituatie anders is dan die van anderen kan leiden tot gevoelens van eenzaamheid of onbegrip (Regelhulp, z.d.).

6.3.3 Lichamelijke signalen

Net als bij jongere kinderen kan spanning zich ook in de bovenbouw uiten in lichamelijke klachten. Voorbeelden hiervan zijn hoofdpijn, buikpijn en vermoeidheid, zonder dat hier altijd een duidelijke medische oorzaak voor is. Deze klachten kunnen een uiting zijn van emotionele belasting (Regelhulp, z.d.).

6.3.4 Deelconclusie

Samenvattend laten brussen in de bovenbouw signalen zien op school, in gedrag, sociaal functioneren en lichamelijk welzijn. Doordat zij zich meer bewust worden van hun situatie en tegelijkertijd meer verantwoordelijkheden ervaren, kan de belasting toenemen. Het is daarom belangrijk dat leerkrachten deze signalen herkennen en oog hebben voor mogelijke onderliggende stress of zorgen, zodat passende ondersteuning geboden kan worden.

6.4 Hoe kan de leerkracht gebruik maken van het ‘brussenboekje’?

Het brussenboekje is een laagdrempelig hulpmiddel waarmee kinderen die opgroeien met een ernstig ziek broertje of zusje hun ervaringen, gedachten en gevoelens kunnen uiten. Voor leerkrachten biedt het boekje een manier om zicht te krijgen op wat er bij een brus speelt en om op een veilige, gestructureerde manier het gesprek te openen. Het boekje ondersteunt zowel de expressie van het kind als de pedagogische relatie tussen leerling en leerkracht.

6.4.1 De rol van de leerkracht

De leerkracht gebruikt het brussenboekje als gespreks- en begeleidingsinstrument, waarbij het kind centraal staat. De leerling bepaalt wat hij of zij wil delen en in welk tempo. De rol van de leerkracht is vooral:

- aanwezig zijn
- luisteren zonder oordeel
- veiligheid bieden
- ruimte creëren voor expressie

Door samen in het boekje te werken, ontstaat er een veilige setting waarin het kind kan tekenen, schrijven of vertellen over wat er speelt. Dit helpt om gevoelens te verhelderen en maakt onderwerpen bespreekbaar die anders moeilijk onder woorden te brengen zijn. Voor brussen is het daarnaast belangrijk dat de leerkracht expliciet benoemt dat zij geen schuld dragen aan de ziekte van hun broer of zus en dat zij deze ziekte niet kunnen krijgen (Brussenboek, z.d.).

6.4.2 Werkwijze bij het inzetten van het brussenboekje

Het brussenboekje kan flexibel worden ingezet, afhankelijk van de leeftijd en behoeften van de leerling. De volgende richtlijnen ondersteunen deze zorgvuldige uitvoering:

Praktische tips

- Start bij voorkeur aan het begin van het schooljaar of zodra het boekje beschikbaar is.
- Kies een rustige, veilige plek buiten de drukte van de klas.
- Het boekje hoeft niet in één keer af. Het proces staat centraal.
- De leerling bepaalt zelf wat hij of zij wil delen.
- Alles wat wordt ingevuld is goed zoals het is.

Tijdens het werken

- Stimuleer de leerling, maar stuur of corrigeer niet.
- Laat de leerling zelfstandig werken en bied ondersteuning wanneer nodig.
- Stel open vragen, zoals: “*Wil je iets vertellen over wat je hebt gemaakt?*”
- Respecteer het wanneer een leerling niet wil praten of delen.

6.4.3 Het brussenboekje in de onderbouw

Bij jonge kinderen staat veiligheid, duidelijkheid en structuur centraal. De leerkracht begeleidt het proces, maar het kind houdt de regie.

1. Introductie
Je introduceert het boekje op een rustige manier. Leg uit dat alles gedeeld mag worden, maar niets hoeft. Hiermee creëer je veiligheid en duidelijkheid.
2. Het kind kiest
Laat het kind zelf een pagina kiezen. Door deze keuzevrijheid geef je het kind een gevoel van controle en veiligheid.
3. In gesprek gaan
Stel open vragen en neem een luisterende houding aan. Stuur niet en oordeel niet. Volg het kind in wat het wil vertellen.
4. Werken in het boekje
Het kind gaat tekenen, kleuren of eventueel schrijven. Jij stimuleert en moedigt aan, maar corrigeert niet. Het proces is belangrijker dan het resultaat.
5. Tempo volgen
Neem de tijd en let goed op signalen van het kind. Jij past je aan het tempo van het kind aan.
6. Afronden
Sluit rustig af. Bedank het kind voor wat het heeft gedeeld en respecteer wat het wel of niet wil laten zien.

6.4.4 Het brussenboekje in de middenbouw

Kinderen in de middenbouw kunnen meer verwoorden, maar hebben nog begeleiding nodig om gevoelens te ordenen.

1. Introductie
leg duidelijk uit wat het boekje is en waarom het bestaat. Bijvoorbeeld "dit boekje is voor kinderen met een zieke broer of zus. Soms helpt het om dingen op te schrijven of te tekenen." Dit helpt bij herkenning en normaliseert gevoelens.
2. Het kind kiest
laat het kind zelf kiezen waar het mee wil werken. Jij kunt opties geven, maar het kind bepaalt hierin.
3. In gesprek gaan
je helpt het kind door open vragen te stellen en af en toe samen te vatten van wat er wordt besproken in jullie gesprek. Ook kan het helpen om gevoelens voorzichtig te benoemen en te normaliseren. Je blijft vooral luisteren en volgen.
4. Werken in het boekje
Het kind werkt in het boekje door te tekenen, schrijven, kleuren of korte zinnen te formuleren. Middenbouwkinderen kunnen vaak al meer schrijven, maar het is belangrijk dat dit geen verplichting wordt. Het kind kiest zelf hoe het wil werken. Jij stimuleert, moedigt aan en waardeert de inzet, maar corrigeert niet. Het doel is hier ook niet een mooi eindproduct, maar het proces van uiten, verwerken en begrijpen.
5. Tempo volgen
Let goed op signalen. Kinderen kunnen wisselen in emoties. Jij volgt het tempo en neemt pauze wanneer nodig.
6. Afronden
sluit rustig af en geef erkenning. Bijvoorbeeld "fijn dat je dit hebt gedeeld." Het kind bepaalt wat het wil laten zien of bespreken

Gedurende alle stappen is het hier ook belangrijk dat de leerkracht een veilige en vertrouwde sfeer creëert, niets afdwingt en voortdurend sensitief inspeelt op de behoeften, signalen en emoties van het kind, zodat het zich gezien, gehoord en gesteund voelt in een periode die vaak veel van hen vraagt.

6.4.5 Het brussenboekje in de bovenbouw

In de bovenbouw is er meer ruimte voor verdieping en reflectie. Leerlingen kunnen complexere gevoelens verwoorden, maar hebben nog steeds een veilige setting nodig.

1. Introductie

Jij start het gesprek door het brussenboekje op een open en respectvolle manier te introduceren. Bovenbouwleerlingen waarderen het wanneer er helder wordt uitgelegd wat het doel van het boekje is en dat zij zelf bepalen wat zij willen delen. Het benadrukken van vrijwilligheid en vertrouwelijkheid helpt om een gelijkwaardige sfeer te creëren.

2. De leerling maakt een keuze

Geef de leerling de ruimte om zelf een onderwerp of pagina te kiezen. Dit vergroot de betrokkenheid en het gevoel van autonomie.

3. Verdiepend in gesprek

Je gaat met de leerling in gesprek op basis van de gekozen pagina. In deze fase is er ruimte voor verdieping. Bovenbouwleerlingen kunnen vaak al nadenken over ingewikkelde gevoelens zoals verantwoordelijkheid, loyaliteit, boosheid of schuld. Je kunt hier meer de diepte in gaan door, reflectie vragen te stellen, te luisteren zonder oordeel en voorzichtig te benoemen wat je opmerkt.

4. Werken in het boekje

De leerling werkt in het boekje op een manier die bij hem of haar past: schrijven, tekenen, schema's maken of korte reflecties formuleren. Bovenbouwleerlingen kunnen vaak meer met taal, maar het blijft belangrijk dat zij zelf kiezen hoe zij hun gedachten willen vastleggen.

Jij ondersteunt waar nodig, maar stuurt niet. Het gaat om het proces van betekenis geven, niet om een perfect eindresultaat.

5. Aansluiten bij het tempo van de leerling

blijf alert op signalen van spanning of overbelasting. De leerling bepaalt wanneer het genoeg is.

6. Afronden

De activiteit wordt rustig afgesloten. Je bedankt de leerling voor het delen en benadrukt dat alles wat besproken is, vertrouwelijk blijft. De leerling kiest zelf of hij of zij iets wil bespreken, laten zien of bewaren. Een korte terugblik kan helpen om de leerling erkenning te geven, bijvoorbeeld door te benoemen dat het moedig is om over moeilijke onderwerpen te praten.

Tijdens alle stappen is het van belang dat jij als leerkracht een open en veilige sfeer waarborgt, de leerling ruimte geeft om eigen keuzes te maken en zorgvuldig inspeelt op wat de leerling laat zien of vertelt, zodat deze zich serieus genomen, gesteund en begrepen voelt.

6.4.6 Toestemming vanuit ouders

Het werken met het brussenboekje kan leiden tot gesprekken over persoonlijke en gevoelige onderwerpen. Daarom is het belangrijk dat de leerkracht zorgvuldig omgaat met privacy en ouderbetrokkenheid. Voor kinderen onder de 16 jaar is het belangrijk dat ouders/verzorgers hierin betrokken worden.

Wat betekent dit voor de leerkracht?

- Informeer ouders dat je met het brussenboekje werkt.
- Vraag toestemming wanneer je ingaat op gevoelige of persoonlijke onderwerpen.
- Ga zorgvuldig en vertrouwelijk om met wat een kind deelt.

Op deze manier wordt professioneel gehandeld en wordt de privacy van het kind gerespecteerd, in lijn met geldende richtlijnen (Ouders & Onderwijs, z.d.).

7. Welke tips zijn er voor leerkrachten in de omgang met brussen?

Kinderen die opgroeien met een ernstig ziek broertje of zusje bevinden zich vaak in een kwetsbare positie. Zij passen zich regelmatig aan de thuissituatie aan, zetten hun eigen behoeften opzij en kunnen gevoelens moeilijk uiten. Leerkrachten spelen daarom een belangrijke rol in het signaleren, erkennen en ondersteunen van deze kinderen. De manier waarop deze ondersteuning vorm krijgt, verschilt per ontwikkelingsfase.

7.1 Tips bij de onderbouw

In de onderbouw is het voor leerkrachten vooral van belang om een veilige, warme en voorspelbare omgeving te creëren. Jonge brussen hebben vaak nog weinig begrip van de ziekte of beperking van hun broer of zus en kunnen hun gevoelens moeilijk verwoorden. Emoties worden in deze fase vaker zichtbaar via gedrag of lichamelijke klachten, zoals buikpijn, vermoeidheid of prikkelbaarheid. Het is daarom belangrijk dat leerkrachten deze signalen herkennen en zien als mogelijke spanning of onzekerheid (Van Eck et al., 2012). De leerkracht speelt een belangrijke rol in het bieden van emotionele nabijheid. Door het kind positieve aandacht te geven en regelmatig contact te zoeken, ervaart het kind dat het gezien wordt. Dit kan al in kleine momenten zitten, zoals een kort gesprek of een compliment. Daarnaast is het belangrijk dat de leerkracht gevoelens benoemt en bevestigt, zodat het kind leert dat emoties er mogen zijn en niet onderdrukt hoeven te worden. Omdat jonge kinderen zich vooral non-verbaal uiten, is het belangrijk dat er ruimte is om zichzelf te uiten via spel en creatieve activiteiten. Op deze manier kunnen kinderen gevoelens verwerken zonder deze direct te hoeven verwoorden. Tegelijkertijd draagt een duidelijke structuur en het vasthouden aan dagelijkse routines bij aan een gevoel van veiligheid. School kan hiermee een stabiele factor vormen in een leven dat thuis soms onvoorspelbaar is (Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018).

7.2 Tips bij de middenbouw

In de middenbouw groeit het inzicht van kinderen in de thuissituatie en kunnen zij zich bewuster zorgen maken over hun zieke broer of zus. Tegelijkertijd vinden zij het vaak lastig om deze gevoelens uit zichzelf te delen. Het is daarom belangrijk dat leerkrachten actief het initiatief nemen om het gesprek aan te gaan en regelmatig checken hoe het met het kind gaat (Nederlands Jeugdinstituut, z.d.). Leerkrachten ondersteunen brussen in deze fase door gevoelens te erkennen en te normaliseren. Door expliciet te benoemen dat het begrijpelijk is dat een kind zich bijvoorbeeld verdrietig, boos of jaloers voelt, wordt het kind geholpen om deze emoties te begrijpen en te accepteren. Daarnaast is het belangrijk om kinderen te stimuleren om ervaringen met klasgenoten te delen, bijvoorbeeld wanneer zij geconfronteerd worden met onbegrip of opmerkingen. De leerkracht kan het kind hierin begeleiden door samen te oefenen hoe het kan reageren, wat bijdraagt aan de weerbaarheid van het kind (Van Eck et al., 2012). Ook is het van belang om aandacht te hebben voor veranderingen in gedrag of schoolprestaties. Concentratieproblemen, vermoeidheid of somberheid kunnen signalen zijn van overbelasting. In dat soort situaties is het belangrijk dat de leerkracht ruimte biedt voor emoties, maar tegelijkertijd helpt bij het behouden van de dagelijkse routine. School kan voor sommige brussen een plek zijn waar zij zich willen uiten, terwijl anderen school juist gebruiken als afleiding van de thuissituatie.

Het is daarom belangrijk dat de leerkracht aansluit bij wat het kind nodig heeft (Van Eck et al., 2012). Daarnaast kan de leerkracht bijdragen aan begrip binnen de klas. In overleg met het kind kan je ervoor kiezen om de situatie bespreekbaar te maken, zodat klasgenoten beter begrijpen wat er speelt. Dit zorgt voor een betere kans op steun en voorkomt dat het kind zich alleen voelt (Nederlands Jeugdinstituut, z.d.; Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018).

7.3 Tips bij de bovenbouw

In de bovenbouw zijn kinderen beter in staat om na te denken over hun situatie en ervaren zij vaak complexere emoties. Zij kunnen zich verantwoordelijk voelen voor het gezin, zich zorgen maken over de toekomst of schuldgevoelens krijgen. Dit maakt dat de rol van de leerkracht verandert naar het bieden van steun en een vertrouwensrelatie. Het is belangrijk dat de leerkracht het kind serieus neemt en ruimte biedt voor open gesprekken. Door actief te luisteren en zonder oordeel in te gaan op wat het kind vertelt, ontstaat er een veilige basis waarin het kind zich durft te uiten. Brussen geven aan dat zij behoefte hebben aan iemand die echt naar hen luistert en hun situatie erkent (Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018). Het expliciet benoemen van wat het kind doormaakt kan bijdragen aan het gevoel van erkenning. Daarnaast moet de leerkracht letten op signalen van overbelasting. Kinderen kunnen klachten zoals vermoeidheid, terugtrekgedrag, somberheid of afnemende schoolprestaties laten zien. Ook psychosomatische klachten komen voor. Wanneer deze signalen voorkomen is het belangrijk dat de leerkracht niet alleen ondersteuning biedt, maar ook samenwerkt met ouders en eventueel doorverwijst naar passende hulpverlening (Van Eck et al., 2012). Verder kan de leerkracht het kind ondersteunen in sociale situaties. Door samen te bespreken hoe het kind om kan gaan met reacties van anderen en door eventueel een klassengesprek te regelen kan dit helpen met hoe veilig het kind zich voelt in de klas. Hierbij is het belangrijk dat het kind zelf regie houdt en dat er een open en goede sfeer in de klas is (Van Eck et al., 2012).

7.4 Deelconclusie

De omgang met brussen vraagt om aanpassing per ontwikkelingsfase. In de onderbouw ligt de nadruk op veiligheid, signalering en emotionele nabijheid, in de middenbouw op het begeleiden van emotionele verwerking en sociale ondersteuning, en in de bovenbouw op erkenning en het voorkomen van overbelasting. In alle fasen is het belangrijk dat leerkrachten van tevoren handelen, signalen serieus nemen en een veilige omgeving maken waarin het kind zich gezien en gehoord voelt.

8. Conclusie en aanbevelingen

Uit dit onderzoek blijkt dat brussen een kwetsbare en vaak onzichtbare groep vormen binnen het basisonderwijs. Wanneer een kind in het gezin ernstig ziek is, verschuift de aandacht van ouders begrijpelijkerwijs naar het zieke kind. Hierdoor krijgen brussen minder ruimte voor hun eigen gevoelens en behoeften, wat kan leiden tot verdriet, eenzaamheid, spanning of overbelasting. Deze emoties nemen zij mee naar school, waar dit zichtbaar kan worden in gedragsveranderingen, concentratieproblemen, vermoeidheid of terugtrekgedrag (Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg, z.d.). Leerkrachten herkennen deze signalen echter niet altijd, omdat zij niet altijd weten wat er thuis speelt of hoe zij deze signalen moeten duiden.

De deelvragen laten zien dat de manier waarop brussen hun gevoelens uiten sterk afhankelijk is van hun ontwikkelingsfase. In de onderbouw uiten kinderen emoties vooral via gedrag of lichamelijke klachten, omdat zij nog niet in staat zijn om gevoelens goed te verwoorden (Van Eck & Mulder, 2012). In de middenbouw groeit het inzicht in de thuissituatie, maar blijft het lastig om emoties zelfstandig te delen (Nederlands Jeugdinstituut, z.d.). In de bovenbouw kunnen kinderen beter reflecteren op hun situatie, maar ervaren zij juist complexere gevoelens zoals verantwoordelijkheid, schuld of zorgen over de toekomst (Regelhulp, z.d.). Deze verschillen benadrukken dat leerkrachten hun begeleiding moeten afstemmen op de leeftijd en ontwikkeling van het kind.

Daarnaast blijkt dat brussen vooral behoefte hebben aan erkenning, veiligheid en een volwassene die naar hen luistert en hen serieus neemt. Leerkrachten kunnen hierin een belangrijke rol spelen, omdat school voor veel brussen een stabiele en voorspelbare omgeving vormt, juist wanneer de thuissituatie onvoorspelbaar of emotioneel belastend is (Stichting Kind en Ziekenhuis, 2018). Wanneer een leerkracht aandacht heeft voor het kind, signalen serieus neemt en openstaat voor gesprek, kan dit een groot verschil maken in hoe een brus zich voelt.

Uit het onderzoek komt verder naar voren dat hulpmiddelen zoals het brussenboekje waardevol zijn, maar dat leerkrachten vaak niet goed weten hoe zij deze in de praktijk moeten inzetten. Hierdoor worden de mogelijkheden van het boekje nog niet optimaal benut. De ontwikkelde handleiding speelt in op deze behoefte door leerkrachten concrete handvatten te bieden voor het herkennen van signalen, het voeren van gesprekken en het inzetten van het brussenboekje op een manier die aansluit bij de ontwikkelingsfase van het kind. De poster is tijdens de ontwikkelfase opnieuw voorgelegd aan de leerkracht die eerder werd geïnterviewd. Zij gaf aan dat de poster duidelijk, overzichtelijk en direct toepasbaar is in de klas. Ook benoemde zij dat zij het brussenboekje dankzij de handleiding zonder moeite in de praktijk zou kunnen integreren. Zowel de leerkracht als de opdrachtgever gaven als kleine tip mee dat de belangrijkste signalen en stappen nog iets meer puntsgewijs weergegeven mochten worden, zodat deze in één oogopslag zichtbaar zijn. Op basis van deze terugkoppeling is de poster aangescherpt en zijn de kernpunten compacter weergegeven. Hiermee is bevestigd dat het eindproduct goed aansluit bij de praktijk en daadwerkelijk ondersteunend is voor leerkrachten.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde: *“Wat helpt brussen om meer begrip en ondersteuning te krijgen in de basisschoolklas van klasgenoten en leerkrachten, met betrekking tot hun thuissituatie waarin zij te maken hebben met een ernstig ziek broertje of zusje?”*

Op basis van de bevindingen kan geconcludeerd worden dat brussen vooral geholpen worden door leerkrachten die signalen herkennen, sensitief reageren en een veilige omgeving creëren waarin ruimte is voor emoties. Daarnaast blijkt dat hulpmiddelen zoals het brussenboekje effectief kunnen zijn, mits leerkrachten weten hoe zij deze op een passende manier kunnen inzetten. De ontwikkelde handleiding en poster dragen hier direct aan bij, doordat zij leerkrachten praktische en toegankelijke ondersteuning bieden. Door brussen te zien, te luisteren en hen op een ontwikkeling sensitieve manier te begeleiden, kunnen leerkrachten een belangrijke bijdrage leveren aan hun welzijn en veerkracht, zowel op school als thuis.

Literatuurlijst

- Boom, N., van Lammeren, S., Kramp, M., Sahin, A., El Addouti, R., & Schmitz, I. (2025). *Bijlage 2: Achtergrondinformatie over gezinnen met een ernstig ziek kind*. https://brightspace.hhs.nl/content/enforced/149677-PED-HV2BVEZK-23_2025/bijlage%20%20voor%20opdracht%201%20blok%203%202025%2020262.pdf
- Brussenboek. (z.d.). *Tips voor: Praten met “brussen”*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van https://brussenboek.nl/wp-content/uploads/2017/09/brussenboek_flyer-copy.png
- Cognitieveontwikkeling. (z.d.). *Ontwikkelingsstadia Piaget: De preoperationele fase (2–6 jaar)*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://www.cognitieveontwikkeling.nl/piaget/de-preoperationele-fase-2-6-jaar/>
- Feijen, R. M. (2005). *Rouwverwerking bij kinderen op verschillende leeftijden*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van https://www.totzover.nl/media/filer_public/fd/4d/fd4dd895-109b-4bd9-98df-29d142e8afc8/feijen_rm_2005_rouwverwerking_bij_kinderen_op_verschillende_leeftijden_ba.pdf
- Joosten, M. M. H., Maurice-Stam, H., Scholten, L., Grootenhuis, M.A. (2019). Hearing siblings' voices: Exploring the (online) support needs of siblings of children with a chronic condition. *Journal of Patient-Reported Outcomes*, 3, 11. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://doi.org/10.1186/s41687-019-0102-9>
- KC to the point (2025) *Rouw bij kinderen van 4 tot 8 jaar: begeleiding na het verlies van een ouder*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://kc-tothepoint.com/rouw-bij-kinderen-van-4-tot-8-jaar-begeleiding-na-het-verlies-van-een-ouder/>
- Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg. (z.d.). *Handreiking Brussengame Broedels*. van <https://drive.google.com/file/d/11MA6uToRLfTfO8BKbuNZscyqMNyFrASy/view>
- Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg. (z.d.). *Mijn brus-boekje: Een plek voor mijn verhaal*. van https://brightspace.hhs.nl/content/enforced/149677-PED-HV2BVEZK-23_2025/bijlage%20%20voor%20opdracht%201%20blok%203%202025%202026.pdf
- Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg. (z.d.). *Zorg voor broers en zusjes*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://kinderpalliatief.nl/voor-gezinnen/wat-nu/zorg-voor-broers-en-zusjes>
- McLeod, S. (2024). *Piaget's preoperational stage (ages 2–7)*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://www.simplypsychology.org/preoperational.html>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), (z.d) *Broers en zussen: kinderfase (0-8 jaar)*. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://www.regelhulp.nl/onderwerpen/broers-en-zussen/0-8>

- Nederlands Jeugdinstituut. (z.d.). *Gezinnen met meervoudige en complexe problemen*. Geraadpleegd op 25 maart 2026, van <https://www.nji.nl/kennis/impact-maken-met-jeugdbeleid/gezinnen-met-meervoudige-en-complexe-problemen>
- Ouders & Onderwijs. (z.d.). Privacy: *Leerlinggegevens delen*. Geraadpleegd op 26 maart 2026, van <https://oudersenonderwijs.nl/kennisbank/privacy-en-leerlinggegevens/privacy/leerlinggegevens-delen>
- Ratliffe, C. E., Harrigan, R. C., Haley, J., Tse, A., & Olson, T. (2002). Stress in families with medically fragile children. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing* 24(1), 45–56. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12230829/>
- Regelhulp. (z.d.). *Broers en zussen*. Geraadpleegd op 26 maart 2026, van <https://www.regelhulp.nl/onderwerpen/broers-en-zussen>
- R.M Feijen (2005), *Rouwverwerking bij kinderen op verschillende leeftijden*. [Bachelor thesis, Universiteit van Tilburg] Totzover. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van https://www.totzover.nl/media/filer_public/fd/4d/fd4dd895-109b-4bd9-98df29d142e8afc8/feijen_rm_2005_rouwverwerking_bij_kinderen_op_verschillende_leeftijden_ba.pdf
- Stichting Kind en Ziekenhuis. (2018). *Op weg naar volledig gezinsgerichte kindzorg*. Geraadpleegd op 26 maart 2026, van <https://kindenzorg.nl/wp-content/uploads/2018/06/Brussen-visiedocument-praktische-Handreiking.pdf>
- Stroebe, M. S., Hansson, R. O., Stroebe, W., & Schut, H. (Eds.). (2001). *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care*. American Psychological Association.
- Stroebe, M. S., Schut, H. A. W., Stroebe, W., & Van den Bout, J. (1996). Rouw. In *Handboek klinische psychologie*. Bohn Stafleu Van Loghum.
- S.Tuschiya, N.Sato (2026) Factors influencing resilience in siblings of children with disabilities and chronic illnesses: a scoping review protocol. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, MDPI 10.3390/ijerph22010001, PMC12778259, 1660-4601. Geraadpleegd op 16 april 2026, van <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12778259/>
- Van der Ploeg, J. (2013). *Stress bij kinderen*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Van Eck, N., & Mulder, P. (2012). *Een brus van een ziek kind in de klas, wat nu!?*. [Bachelor thesis, Rijksuniversiteit Groningen (UMCG)] UMGC Studenttheses. Geraadpleegd op 26 maart 2026, van https://umcg.studenttheses.ub.rug.nl/2121/1/2012_Van_Eck_Mulder_scriptie.pdf
- Vervaeke, E. (2014). *Jean Piaget: Leertheorie en psychoanalyse*. Geraadpleegd op 25 maart 2026, van <https://wij-leren.nl/piaget-leertheorie-psychoanalyse.php>

Walper, S., Ulrich, S. M., & Kindler, H. (2023). Family stressors on young children's emotional development. *Bundesgesundheitsblatt Gesundheitsforschung Gesundheitsschutz*, 66(7), 717–726. Geraadpleegd op 28 maart 2026, van <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37402949/>

Bijlagen

Bijlage A: Interview rouw- en verlies therapeute Annette de Boo

Interview therapeuten

1. Welke verschillen ziet u in signalen tussen brussen in de onderbouw, middenbouw en bovenbouw?
 2. Hoe uit spanning of verdriet zich bij jonge kinderen ten opzichte van oudere kinderen?
 3. In welke leeftijdsgroep worden problemen het snelst herkend, en waarom denkt u dat dat zo is?
 4. Zijn er leeftijdsspecifieke behoeften waar leerkrachten rekening mee moeten houden?
 5. Welke signalen worden volgens u het vaakst gemist door ouders of leerkrachten?
 6. Wat zou u leerkrachten vooral willen meegeven over het begeleiden van brussen?
 7. Heeft u nog aanvullingen en belangrijke punten voor ons?
 8. Heeft u nog literatuur, websites of bronnen die u ons aanraadt voor verdere verdieping.
-
1. Naarmate kinderen ouder worden kunnen ze beter onder woorden brengen wat ze voelen en denken. Jongere kinderen laten dit vaak zien in gedrag, boos zijn, kort lontje, huilen, vastklampen. En jongere kinderen kunnen bv ook last krijgen van buikpijn, etc..
 2. Zie antwoord vraag 1. Oudere kinderen kunnen wel beter woorden vinden voor wat ze denken en voelen, maar ze uiten zich niet altijd. Kunnen dit lastig vinden, of geen veiligheid voelen om dit te doen. Of willen geen aandacht vragen en opvallen; ze willen zo normaal mogelijk zijn, net als hun leeftijdsgenootjes. Ze kunnen zich eenzaam voelen, zich terugtrekken of zich storten op leuke dingen doen en veel weg zijn.
 3. Het is belangrijk dat de omgeving (bv school) weer dat een kind met een moeilijke situatie om moet gaan. Dan kan het gedrag dat ervaren wordt worden gelinkt aan dat waar een kind mee worstelt. Als dit verband niet wordt gelegd, kan de omgeving het gedrag negeren of lastig vinden en het kind hierop gaan aanspreken.
 4. Dat praten over een moeilijke en verdrietige situatie niet altijd makkelijk is voor kinderen, hoe oud ze ook zijn, en dat communiceren ook kan via bv tekenen, muziek, boekjes, spel, schilderen, etc.. En wat dan wordt aangeboden moet afgestemd worden op de ontwikkelingsfase van het kind.
 5. Kinderen die niet opvallen, die het goed doen op school. Boos gedrag wordt ook niet vaak gelinkt aan dat een kind het moeilijk heeft.
 6. Heb aandacht voor ze! Ook als het ogenschijnlijk goed gaat met ze. Vraag af en toe aan ze hoe het is voor hen dat hun broertje/zusje ernstig ziek is, en of er iets is wat ze fijn vinden. Misschien willen ze wel een spreekbeurt houden in de klas over de aandoening. Dat geeft ze erkenning voor hun situatie.
 7. Fijn dat jullie hier aandacht aan geven!
 8. <https://www.nikhollandrijnland.nl/>

Annette de Boo - gezinstherapeut

Voor begeleiding bij rouw, verlies en afscheid.

Bijlage B: Interview leerkracht

Interview leerkracht

1. **Wat zou u nodig hebben om een gesprek met een brus te durven starten?**
Als eerste tijd. Omdat het vaak te druk is in de groep en er teveel leerlingen zijn is tijd te schaars. Het is dus handig om hierover rustig in gesprek te kunnen gaan zonder dat het ongemakkelijk voor het kind is. Ik denk dat ik een klein groepje met andere groepsgenootjes tijdens het buitenspelen binnen bij me zou nemen. Als er dan een (prenten)boekje is waarbij het onderwerp ((chronisch)ziek broertje/zusje) centraal staat dan kan dat voorgelezen worden om t gesprek te openen. Daarnaast zijn kaartjes met gezichtsemoities (blij, boos, bang, verdrietig) handig. Het kind kan dan de emotie aanwijzen en evt vertellen hoe het zich voelt.
2. **Wat moet er volgens u in een flyer staan over hoe je zo'n gesprek voert?**
 - neem een rustig moment
 - Zorg dat de band tussen leerkracht en leerling goed en open is
 - zorg voor visueel (hulp)materiaal
 - begin niet gelijk over het onderwerp maar bespreek eerst iets anders wat bij de leerling leeft
 - als de leerling niets wil weggen is het ook goed. Het is belangrijk dat de leerling weet dat je er voor hem/haar bent.
3. **Welke concrete handvatten zou u willen krijgen (bijv. stappenplan, voorbeeldvragen)?**
 - Welk ondersteunend materiaal is er (voorbeelden van (prenten)boeken, emotiekaartjes, enz.)
 - Welke vragen zou je kunnen stellen
 - tips
4. **Zou u liever korte tips zien of een uitgebreider stappenplan?**
Korte tips
5. **Wat maakt dat u iets daadwerkelijk gaat gebruiken in de praktijk?**
Als het handzaam is (bv een lespakket) waarbij je zelf niet veel hoeft uit te zoeken dan pak je het makkelijker dan dat je zelf nog van alles er aan moet doen en het dus alsnog zelf moet regelen.
6. **Wat zou u willen weten over het gebruik van het brussen invulboekje?**
 - Hoe vaak vult een leerling dit in
 - Hoe kan je het best bespreken wat de leerling heeft ingevuld
 - Hoe vaak bespreek je dat wat de leerling heeft ingevuld
 - Welke afspraken maak je met de leerling over dat wat de leerling opschrijft
 - Bespreek je dat wat de leerling opschrijft ook met ouders?
7. **Wat heeft u nodig om dit boekje daadwerkelijk te gebruiken in de klas?**
 - De leerling moet genoeg tijd hebben om dit in te vullen
 - De leerkracht moet genoeg tijd hebben om het te bespreken met de leerling
 - De leerling moet niet het gevoel hebben dat hij/zij in een uitzonderingspositie zit. Ik denk dat het belangrijk is dat het invulboekje voor elke leerling geschikt is en je het daarom voor de gehele groep kan gebruiken. Hierdoor kan je ook met alle andere leerlingen individuele gesprekjes aangaan
8. **Als u één tip of onderdeel zou mogen kiezen dat absoluut in de flyer moet staan, wat zou dat zijn?**
 - Welk ondersteunend materiaal kan je gebruiken om het gesprek te openen

Bijlage C: Feedback opdrachtgever Kenniscentrum Kinderpalliatieve Zorg

Feedback handleiding leerkrachten

Deze feedback geldt voor alle versies:

Voorkant:

De voorkant zoals jullie 'm nu hebben, is gericht op brussen. De flyer is echt bedoeld voor leerkrachten. Kijk goed naar het informatiedocument wat ik jullie heb gestuurd. En gebruik bijvoorbeeld ook het boekje van de studenten van het vorige boek (zie bijlage, pagina 4 en 5). Spreek dus echt de leerkracht aan (met 'jij' ook, bijvoorbeeld). Denk vanuit de leerkracht, wat zou jij als leraar nodig hebben om dit boekje te gebruiken. Leg jullie inhoud uiteindelijk ook voor aan de leraar, wat vindt hij/zij hiervan, kan er zo mee gewerkt worden?

Gebruik de ruimte die je hebt, en zorg dat de informatie overzichtelijk, praktisch en helder is. Leraren hebben het druk. Het is dus fijn als ze geen hele stukken tekst hoeven te lezen. Denk bijvoorbeeld aan de volgende opbouw:

1. Begin met een intro/het doel van het boekje, bijv iets als:

Dit boekje is ontwikkeld voor jou als leerkracht van een brus op de basisschool met een ernstig zieke broer of zus. Het helpt je om een veilige plek te creëren waarin de leerling gevoelens kan uiten. Daarnaast geeft het je inzicht in wat het kind bezighoudt, helpt het om erkenning te geven aan het eigen verhaal van de brus en ondersteunt het je bij het signaleren van emoties die extra aandacht vragen, zoals verdriet, zorgen of angst.

2. Geef informatie over het invullen van het boekje, hoe pak je dat aan? Bijvoorbeeld:

- Vul het boekje in aan het begin van het schooljaar (of wanneer je het boekje ontvangt)
- Gebruik het boekje op een rustig moment en op een veilige plek.
- Het hoeft niet in één keer af; geef het kind de tijd.
- De brus bepaalt zelf wat het wel of niet invult, alles is goed.
- Help waar nodig, maar zelfstandig werken mag ook.
- Vraag af en toe of het kind iets wil vertellen over wat het heeft getekend of geschreven.
- Hier kan bijv ook de tip voor hulp van de intern begeleider

(stem deze inhoud goed af per onder- midden- bovenbouw)

3. Hoe gebruiken leerkrachten het boekje?

Daar bedoelen we mee: wanneer wordt het boekje er weer bij gepakt?

In aanloop naar de rapportgesprekken kunnen leraren het boekje er weer even bijpakken en bespreken met de brus. Zijn er dingen veranderd, of aanvullingen nodig? Bij de onderbouw zijn de rapportgesprekken ook een mooi moment voor de leerkracht om het boekje met de ouders te bespreken. Bij de midden- en bovenbouw zijn leerlingen vaak bij de rapportgesprekken aanwezig tegenwoordig. In dat geval is het aan de brus zelf of hij/zij wil dat de inhoud van het boekje wel/niet wordt gedeeld met de ouders.

4. Hoe verder, wat is het vervolg?

Overdracht

Aan het einde van het schooljaar wordt het boekje overgedragen aan de volgende leerkracht. Bij de start van een nieuw schooljaar kan vervolgens een nieuw boekje worden ingevuld.

Nabespreking

Neem het boekje altijd samen door nadat het is ingevuld.

Onderaan de voorkant hebben jullie staan: Als leerkracht bespreek je soms sociale en emotionele onderwerpen met kinderen. Hierbij komt gevoelige informatie naar voren. Ga hier zorgvuldig mee om en vraag bij kinderen onder de 16 jaar toestemming aan ouders.

Toestemming vragen is niet nodig, wel is het netjes ouders op de hoogte te brengen van de inzet van het boekje. Wij zouden dit niet zo onderaan plaatsen, maar ergens in de informatie van 'hoe gebruik je het boekje'. Kan gewoon een bullet zijn: Breng de ouders van de brus op de hoogte van de inzet van het boekje.

Achterkant:

Dit hebben jullie in deze opzet mooi verwoord, voor onder-, midden- en bovenbouw. Wat we nu nog missen zijn duidelijke, praktische handvatten voor de leerkracht. Jullie kunnen de copy die je nu hebt houden (misschien nog iets inkorten) als intro, en dan vervolgens een opsomming maken van de verschillende gedragskenmerken met bullets, met bijvoorbeeld steeds een zinnetje uitleg erbij. Zodat je als leerkracht direct dat ziet, zonder een hele tekst uit te moeten pluizen.

- Zie ook weer de handleiding uit het boekje van de studenten uit het vorige blok (zie bijlage van deze mail)
- en deze uitgave van Ziezon (https://ziezon.nl/wp-content/uploads/sites/19/2023/03/ZOZV_Brussen_2022_LR-web.pdf), op pagina 11/23 vinden jullie veel handige informatie om te gebruiken.
- Ook de inhoud van deze signaalkaart van MantelzorgNL is handig: <https://backend.mantelzorg.nl/app/uploads/sites/3/2020/06/Signaalkaart-jonge-mantelzorgers-primair-onderwijs.pdf>.

- Gebruik ook vooral de uitkomsten van het interview met de rouw- en verliestherapeut hiervoor. Leg ook alvast voor aan de therapeut wat jullie hebben tot nu toe, en of ze daar feedback op heeft.

Vertel ook (kort) wat leraren kunnen doen als ze deze signalen herkennen: Bijvoorbeeld dat ze dit met de ouders kunnen bespreken. (bespreek dit ook met de rouw- en verliestherapeut die jullie gaan spreken)

Tips gesprek brus

Hetzelfde geldt voor de tips om het gesprek aan te gaan met de brus. Kijk bijvoorbeeld eens hier: <https://www.sibs.org.uk/supporting-young-siblings/siblings-schools-project/top-tips-school-staff>. Jullie zouden bijv ook 10 tips kunnen geven. Ook in het Ziezon-boekje staan goede tips vanaf pagina 22: In gesprek met uw leerling.

Let ook op jullie woordkeuze in de titels. 'Tips en signalen' zegt inhoudelijk nog niet zoveel. Ipv daarvan kan je zeggen: 10 tips voor een gesprek met de brus (bijvoorbeeld), en: Gevoelens, emoties en problemen signaleren bij de brus. Het idee is dat leraren het erg druk hebben. Dit krijgen ze er dan ook nog eens bij. Het is fijn als deze handleiding/flyer/tips etc. ze helpt om in korte tijd aan de slag te gaan, om de brus zo goed mogelijk te helpen.

Bijlage D: Eindproduct

Handleiding voor in de onderbouw:

Samen werken in het brus-boekje *Onderbouw*

Deze handleiding is ontwikkeld voor jou als leerkracht van een brus.

- Het helpt je om een veilige plek te creëren
- Inzicht te krijgen in wat er speelt bij een kind
- Erkenning te geven aan het verhaal van het kind
- Signalen op te vangen van emoties die extra aandacht vragen

In de onderbouw draait het vooral om veiligheid en spelenderwijs uiten. Let daarbij extra op signalen in gedrag en spel.

Zo pak je het aan

Start aan het begin van het schooljaar, of wanneer je het ontvangt.

Kies een rustig moment en zorg voor een veilige plek.

- Stap 1. Introduceer het boekje eenvoudig en geruststellend
- Stap 2. Laat het kind een pagina kiezen
- Stap 3. Ga kort in gesprek met open vragen
- Stap 4. Laat het kind tekenen, kleuren of plakken
- Stap 5. Volg het tempo van het kind
- Stap 6. Rond rustig af

Jouw rol

- Je bent luisterend en ondersteunend
- Je dwingt niets af
- Je zorgt voor een veilige sfeer

Werk je met een leerling aan dit boekje en komen er gevoelige onderwerpen naar voren? Ga hier zorgvuldig mee om en informeer bij kinderen onder de 16 jaar altijd de ouders en vraag toestemming waar nodig.

Signalen & Tips

Onderbouw

De signalen die je kan zien bij brussen in de onderbouw

Emotionele signalen

- Gevoelens: kinderen kunnen hun gevoelens moeilijk verwoorden.
- Uiten van gevoelens: ze uiten hun gevoelens op gedragsmatige of op symbolische wijze.
- Stress in het gezin: stress in het gezin kan leiden tot emotionele veranderingen

Gedragsmatige signalen

Kinderen nemen verschillende rollen aan om te gaan met spanning:

- Clown: maakt grapjes om spanning te verminderen.
- Held: neemt extra verantwoordelijkheid.
- Aanpasser: trekt zich terug en vermijdt conflicten.
- Hulpverlener: probeert problemen op te lossen.
- Zwarte schaap: laat negatief gedrag zien en voelt zich afgewezen.

Stress in het gezin: stress in het gezin kan leiden tot gedragsveranderingen of regressie in het gedrag zoals meer huilen of afhankelijk zijn.

Lichamelijke signalen

- Buik/hoofdpijn: hebben regelmatig lichamelijke klachten buik en hoofdpijn
- Regressie: stress kan leiden tot regressie in gedrag zoals het weer bedplassen en duimzuigen.

Sociale signalen

- Onbegrip: kinderen begrijpen ziekte en dood nog niet volledig.

Tips voor jou als leerkrachten in de omgang met brussen?

- Zorg voor een veilige en vertrouwde omgeving
- Bied structuur en voorspelbaarheid in de klas
- Herken signalen zoals gedrag of lichamelijke klachten (bijv. buikpijn, vermoeidheid)
- Reageer sensitief op deze signalen
- Geef extra positieve aandacht aan de leerling
- Creëer momenten van individueel contact
- Bied ruimte voor expressie via spel en creatieve activiteiten
- Help het kind emoties te uiten zonder dat het hoeft te praten

Meer informatie:

<https://kinderpalliatief.nl/voor-gezinnen/wat-nu/zorg-voor-broers-en-zusjes>

Handleiding voor in de middenbouw:

Samen werken in het brus-boekje *Middenbouw*

Deze handleiding is ontwikkeld voor jou als leerkracht van een brus.

- Het helpt je om een veilige plek te creëren
- Inzicht te krijgen in wat er speelt bij een kind
- Erkenning te geven aan het verhaal van het kind
- Signalen op te vangen van emoties die extra aandacht vragen

In de middenbouw kunnen leerlingen al meer woorden geven aan gevoelens, maar hebben ze nog begeleiding nodig. Blijf alert op dichtklappen en de emotionele staat van de leerling.

Zo pak je het aan:

Start aan het begin van het schooljaar, of wanneer je het ontvangt.

Kies een rustig moment en zorg voor een veilige plek.

- Stap 1. Introduceer het boekje
- Stap 2. Laat het kind zelf kiezen waar hij/zij aan werkt
- Stap 3. Stel open vragen
- Stap 4. Geef het kind ruimte voor tekenen en kleuren
- Stap 5. Volg het tempo van het kind
- Stap 6. Rond rustig af

Jouw rol

- Je bent luisterend en ondersteunend
- Je dwingt niets af
- Je zorgt voor een veilige sfeer

Werk je met een leerling aan dit boekje en komen er gevoelige onderwerpen naar voren? Ga hier zorgvuldig mee om en informeer bij kinderen onder de 16 jaar altijd de ouders en vraag toestemming waar nodig.

Signalen & Tips

Middenbouw

De signalen die je kan zien bij brussen in de middenbouw

Emotionele signalen

- Verdriet: de brus oogt vaker verdrietig of stil.
- Angstig: de brus maakt zich zorgen.
- Schuldgevoel: de brus kan denken dat ze ziekte zijn/haar schuld is of omdat hij/zij gezond is.
- Jaloezie: jaloers op aandacht van het zieke kind.
- Tegenstrijdige gevoelens: wisseling liefde en boosheid.

Gedragmatige signalen

- Teruggetrokken gedrag: minder contact met klasgenoten, stiller dan normaal.
- Opstandig/boos gedrag: sneller boos, prikkelbaar of lastig in de klas.
- Druk gedrag: onrustig of aandacht vragend gedrag.
- Overaangepast gedrag: heel braaf, cijfert zichzelf weg.
- Zorgend gedrag: neemt veel verantwoordelijkheden over.

Lichamelijke signalen

- Buik-/hoofdpijn: regelmatige lichamelijke klachten.
- Vermoeidheid: moe en weinig energie.

Sociale signalen

- Eenzaamheid: voelt zich anders dan klasgenoten.
- Weinig opvallen: rustige kinderen kunnen over het hoofd worden gezien.
- Gedrag wordt verkeerd geïnterpreteerd: boos gedrag wordt niet altijd herkend als stresssignaal.

Tips voor jou als leerkrachten in de omgang met brussen?

- Ga actief het gesprek aan met de leerling
- Erken en benoem gevoelens (zoals verdriet, boosheid of zorgen)
- Normaliseer deze gevoelens zodat het kind weet dat ze oké zijn
- Let op veranderingen in gedrag en schoolprestaties
- Bied extra ondersteuning bij concentratie of schoolwerk indien nodig
- Observeer en begeleid sociale relaties in de klas
- Betrek de klas (in overleg met de leerling) om begrip te vergroten
- Creëer een veilige sfeer waarin de leerling zich durft te uiten

Meer informatie:

<https://kinderpalliatief.nl/voor-gezinnen/wat-nu/zorg-voor-broers-en-zusjes>

Samen werken in het brus-boekje *Bovenbouw*

Deze handleiding is ontwikkeld voor jou als leerkracht van een brus.

- Het helpt je om een veilige plek te creëren
- Inzicht te krijgen in wat er speelt bij een kind
- Erkenning te geven aan het verhaal van het kind
- Signalen op te vangen van emoties die extra aandacht vragen

In de bovenbouw is er ruimte voor verdieping en reflectie. Wees alert op complexe gevoelens zoals schuld, loyaliteit of verantwoordelijkheid.

Zo pak je het aan:

Start aan het begin van het schooljaar, of wanneer je het ontvangt.

Kies een rustig moment en zorg voor een veilige plek.

- Stap 1. Leg het doel van het boekje uit
- Stap 2. Laat het kind een pagina kiezen
- Stap 3. Stel open en uitnodigende vragen
- Stap 4. Geef ruimte voor schrijven, tekenen en reflectie
- Stap 5. Volg het tempo van het kind
- Stap 6. Rond rustig af

Jouw rol

- Je bent luisterend en ondersteunend
- Je dwingt niets af
- Je zorgt voor een veilige sfeer

Werk je met een leerling aan dit boekje en komen er gevoelige onderwerpen naar voren? Ga hier zorgvuldig mee om en informeer bij kinderen onder de 16 jaar altijd de ouders en vraag toestemming waar nodig.

Signalen & Tips

Bovenbouw

De signalen die je kan zien bij brussen in de bovenbouw

Emotionele signalen

- Zorgen maken over de broer/zus
- Moeite hebben met het verwerken van de thuissituatie
- Mentale klachten
- Met het hoofd ergens anders zitten
- Zich niet goed in zijn/haar vel voelen

Gedragmatige signalen

- Minder goed presteren op school dan voorheen
- Moeite met concentreren
- Snel afgeleid zijn
- Vaak afwezig zijn (mentaal of fysiek in de les)

Lichamelijke signalen

- Hoofdpijn
- Buikpijn
- Vermoeidheid
- Lichamelijke klachten zonder duidelijke medische oorzaak

Sociale signalen

- Moeite hebben met omgaan met leeftijdsgenoten
- Zich terugtrekken uit sociale contacten
- Sneller conflicten ervaren met anderen

Tips voor jou als leerkrachten in de omgang met brussen?

- Bouw een sterke vertrouwensrelatie op met de leerling
- Ga open en eerlijke gesprekken aan
- Neem de leerling serieus en luister zonder oordeel
- Bespreek en erken complexe emoties (zoals schuld of verantwoordelijkheid)
- Let actief op signalen van overbelasting (bijv. vermoeidheid, terugtrekgedrag)
- Check regelmatig hoe het met de leerling gaat
- Bied emotionele steun en begrip
- Werk samen met ouders wanneer dat nodig is
- Schakel hulpverlening in bij signalen van ernstige belasting

Meer informatie:

<https://kinderpalliatief.nl/voor-gezinnen/wat-nu/zorg-voor-broers-en-zusjes>